

Kirke og kredit

ET BIDRAG TIL PENGENES SOCIALHISTORIE

AF

TROELS DAHLERUP

Den 21. september 1518 var Riber ærkedegn på sin visitationsrejse kommet til markedsbyen Højer, hvor han nu traf en overenskomst (*concordatum*) med sognets indbyggere om lånerenten af kirkelige midler. Dennes indhold kan kort gengives ved den samtidige overskrift, der indleder fortegnelsen over Tønder købstads kirkelån: *Item aff huer god mch. ganger 1 god β oc aff hwer wnd mch. ganger en wndh β* , dvs. at rentefoden her var 6¼%, en sats, der på grund af sin tilknytning til mark-skillingsmøntfoden unægtelig var særdeles praktisk.

Det er ikke uden interesse at konstatere, at netop sognekirker forestod en omfattende lånevirkksomhed, da senmiddelalderens økonomiske liv i høj grad var præget af én lang række forsøg på at komme om ved det højst generende, men ret kategoriske kanoniske renteforbud. Specielt i Nord-europa udvikledes i senmiddelalderen det såkaldte »rentekøb«, og herved kunne man enten skænke kirken (den kirkelige institution) »en evig rente« med sikkerhed i fast ejendom, som man dog samtidig beholdt den fulde brugsret til, eller man kunne ret enkelt rejse kapital ved at foretage et lån hos en kirke, et gilde eller hospital, på det nærmeste en forløber for senere tiders realkreditformer.

Det er ikke helt uvæsentligt, at de pavelige ekstravaganter (tillæg til Kanonisk ret), der såvel 1425 som atter 1455 fastslog dette rentekøbs lovlighed (Extrav.com.3-5-1 og 2)¹ netop var stilet til nordtyske bispedømmer, hvor problemet antagelig har været mest aktuelt.

¹ Aem. Friedberg: Corpus Juris Canonici II, Lipsiae 1881, sp. 1269f. og sp. 1271f. Jeg er professor, dr.juris. Ernst Andersen taknemmelig for henvisning til hans: Bankvæsenets oprindelse, Kbh. 1976.

Tidligere har jeg udførligt, omend med mere snævert sigte behandlet rentefodens udvikling i nordisk senmiddelalder og reformationstid.² Især fra hertugdømmet Slesvig er bevaret et særdeles omfattende kildemateriale, der viser, at kirker og gilder drev en omfattende udlånsvirksomhed, ikke sjældent i form af rentekøb, og herved kunne det konstateres, at en ældre – måske ikke altid helt legal – rentefod på op mod eller endog over 10% i løbet af 1400-tallet falder til gerne netop 6¼% (på Slesvigs vestkyst dog ikke sjældent 6⅔%, en femtendedelsregning, måske under indflydelse af Hamburg), og i selve staden Flensborg blev det i begyndelsen af 1500-tallet muligt at låne til blot 5%, når såvel kreditor som debitor begge tilhørte købstadsjurisdiktionen. Men dette materiale rækker langt videre end til en blot og bar konstatering af den sædvanlige rentefod; det fastslår også, hvor udbredt pengelån allerede da var, samt at der på det nærmeste, som i de fleste nordtyske stæder af nogen betydning,³ fandtes et veritabelt lånemarked, og herved kan vi opnå et ikke uvæsentligt bidrag til menigmands voksende fortrolighed med penge og pengeregnskabsførelse, hvor en strengt økonomisk orienteret forskning hidtil højst naturligt især har interesseret sig for statsmagtens, aristokratiets og højfinansens kreditbehov.

Fra selve kongeriget Danmark er kildematerialet langt mindre omfattende, men lader dog skinne igennem, at der især omkring købstædernes kirker og gilder fandtes tilsvarende lånemuligheder. Det beskedne materiale gør derfor netop Ribeærkedegnens regnskabsprotokoller (fra 1514) så betydningsfulde, da de vel angår de i dennes nordvestslesvigske distrikt liggende kirker, men på den anden side førtes af eller for en dansk prælat.⁴

Muligvis stammer skikken at foretage udlån af kirkernes kasseoverskud fra den ældgamle sædvane, at en god bondes normale begravelsesafgift hyppigt var en ko (evt. hest eller får). Og disse mange kirkekøer (evige køer, jernkøer) kunne kirken da udleje til bønder, der manglede passende besætning. Men stod en bonde i den situation, at han

² Bidrag til Rentespørgsmaalets Historie i dansk Senmiddelalder og Reformationstid, Festskrift til Astrid Friis, Kbh. 1963, s. 47-64.

³ Foruden den i mit arbejde fra 1963 (se note 2) cit. litteratur er der i nyere tid kommet en lang række arbejder, bl.a. i »Beiträge zur Geschichte Hamburgs« nr. 6, 7, 9 og 11, se bl.a. Hans-Peter Baum: Hochkonjunktur und Wirtschaftskrise im spätmittelalterlichen Hamburg, Hamburger Rentengeschäfte 1371-1410 s. 8 note 1 o.o.

⁴ Se bl.a. Carsten Petersen: Kirker i Tønder Provsti, Sønderjyske Aarbøger 1941 s. 1-52. Ud over mit arbejde fra 1963 (se note 2) har jeg behandlet kirkens økonomiske rolle i »Om kirkens dom for gæld«, Kirkehistoriske Samlinger 1980, s. 105-114.

manglede driftskapital, har det nok været fristende simpelthen at springe ethvert omsvøb over og i stedet direkte at låne ham pengene af kirkens kasse. De gammeldags kvæglån eksisterede såvel i Slesvig som i kongeriget langt op i 1600-tallet (se herom i det flg.), selvom de synes på retur, antagelig i takt med at talrige middelalderlige kirkeafgifter med tiden bortfaldt.

I den angelske kirke Bölls regnskab møder vi således 1550 såvel rene renteindtægter (*rente gelt des jares 1 β van 1 mk.*, dvs. 6¼%) som også: *Kohure 3 β van 1 ko*. Men vi får en fornemmelse af, at når lånevirkosomhed synes hyppigere her end i kongeriget, kan det skyldes spørgsmålet om sikkerhed, idet mange slesvigske lån var sikret ved pant, og gerne i fast ejendom, dvs. som en slags rentekøb. Dette ses tydeligt ved den mellemslesvigske kirke Breklums talrige udlån (1499-ca. 1521), og selv i Riber ærkedegns protokol anføres ofte, at der var givet pant, f.eks. i smykker, sølvtøj, kobberkedler m.m.

Da det danske godssystem fortrinsvis bestod af fæstebønder, der således ville have svært ved at stille tilsvarende sikkerhed, ligger en del af forklaringen på den svagere udlånvirkosomhed måske her. Men åger (som endnu i Ostensen Veylles juridiske leksikon af 1641 strengt defineredes som enhver form for rentetagning) var og blev et problem, hvilket klart fremgår, da det danske rigsråd (formentlig 1377) skulle udtale sig herom. Thi spørgsmålet henvistes straks til de kirkelige domstole: *Quia causa est ecclesiastica*. Alligevel finder vi tidligt ved brudstykker af Assens kirkeregnskab (fra årene 1372-85), at der her optræder vist hele tre lån, der alle forrentedes med 6¼%, og da Assens kirkeregnskab atter fortsætter fra 1496, konstaterer vi adskillige udlån, hvor vi hvert fald 1522-24 kan fastslå fem 6¼%'s lån, og spredte vidnesbyrd, f.eks. fra Ribe domkapitel og fra Ålborg Papagøyelav,⁵ viser, at man lejlighedsvis anvendte en parallel til det nordtyske rentekøb.

Når långivning af købstædernes kirkelige midler alligevel ikke synes at være slået kraftigere igennem, behøver dette hverken at skyldes en højere grad af fromhed, eller at det danske kildemateriale er mere beskedent. Men det kan hænge sammen med, at der i de danske købstæder optræder en betydelig animositet imod godsophobning under »den døde hånd«. Til eksempel kan anføres en stribe kongelige påbud til stiftsstadene Odense, hvor det såvel 1445 som atter 1459 forbydes enhver, men specielt gejstlige og adelige, at forhøje jordskylden af deres købstadsejendom, hvilket 1477 følges op af et totalforbud imod overhovedet at sælge, afhænde eller

⁵ Rentekøblignende udlån er vist ikke helt så sjældne i Danmark som af mig tidligere formodet, jfr. Nyrop: Danske Gilde- og Lavsskraer I s. 568 og s. 643f.

bortpante købstadsjord til andre end borgere, et forbud, hvis manglende effekt antagelig afspejles i det 1490 udstedte påbud om, at gejstlige, der anskaffer sig købstadsejendom, fortsat skal yde de sædvanlige skatter og afgifter deraf.⁶

Endelig kom i 1506 en dom (forordning eller responsum) fra konge og rigsråd, der traf den vigtige afgørelse, som forbød specielt kirken i København at forhøje landgilden (jordskylden) af sine ejendomme,⁷ en regel, der næppe var let at føre ud i livet, siden den spillede en så stor rolle under det begyndende reformationsrøre. Således mæglede Frederik I i 1524 et forlig mellem Roskildebispen og Københavns borgerskab, hvorefter al kirkelig jordejendom i staden reelt overgik i en art »arvefæste«, dvs. at lejerne kunne beholde og udnytte ejendommene, så længe man ydede de sædvanlige og vel at mærke uforanderlige afgifter.⁸ Næppe tilsigtet forvandlede kirkens ejendomsret i tidens løb til et blot og bart »hypotek«, medens besidderen af grund og hus efterhånden opfattedes som den egentlige ejer, der kunne købe, sælge og give i arv denne forhen kirkelige besiddelse, vel at mærke så længe den oprindelige ydelse fortsat betales. Med de følgende århundreders vedvarende inflation blev disse oprindeligt ikke ubetydelige summer efterhånden til inderligt ligegyldige småafgifter, antagelig forklaringen på, at der endnu i f.eks. Helsingør grundbog fra 1863 gang på gang anføres beløb til byens kirker, skole eller hospital (f.eks. på 8, 16, 32 eller 64β).⁹

Men da i 1529 Malmø gennemførte sin private reformation, gav dette sig omgående udslag i stadens retsprotokoller, hvor såvel kirke som skole og hospital (fattige) gav adskillige udlån og det blot til beskedne 5%, hvilket også blev den ordinære sats, når en værge skulle forrente umyndiges midler. At denne herhjemme usædvanligt lave sats var og blev undtagelsen, indiceres kraftigt af, at da den fromme Christian III trods sine teologers advarsler omsider i 1547 gav en forordning, der endelig tillod en lovlige rente, blev denne sat til de efter alt at dømme ganske udbredte 6¼%. Ikke blot var denne konge ofte i stand til at forrente sin kæmpemæssige krigsgæld med beskedne 5-6%, men i 1557 fandt han det muligt at nedsætte den lovlige rente til nu blot 5%, hvorefter den hidtil dominerende 6¼%'s rente i Assens kirkeregnskab straks afløses af de nu kun 5% lovlige.

⁶ Danmarks gamle Købstadslovgivning III s. 475 ff., 486 f. og 489.

⁷ Danske Domme I, udg. E. Reitzel-Nielsen, nr. 43 s. 136 f.

⁸ Kong Frederik den Førstes danske Registranter, Kbh. 1879, s. 53 f., udg. Kr. Erslev og W. Møllerup.

⁹ Helsingør Rådstuearkiv nr. 643, »Jordebog 1863«, Landsarkivet for Sjælland.

Majestæten søgte dog at være i bedst mulig overensstemmelse med sine teologer, for hvem enhver form for rentetagen principielt var synd, og det pålagdes bestandigt præsteskrabet at formane menigmand om ikke at bedrive åger.¹⁰ Et synodalmonitum af 1574 fra Roskilde Landemode fastslog dog, at når præsterne prædikede imod åger, som det nu engang var deres pligt at gøre, skulle de ikke fare så hårdt frem imod dem, der beskedent holdt sig indenfor lovens rammer.¹¹ Men uanset lovens klare ord synes omkring og kort efter 1600 den klassiske 6¼%-sats atter at vinde frem (gerne således at større lån, der var delelige med 100, ydede en simpel 6%, medens smålån, evt. på »brudne« tal, gav de omregningsmæssigt så bekvemme 6¼%), skønt dette først (delvis) legaliseredes i 1632.¹²

I hertugdømmet Slesvig finder vi såvel i 16. som endnu i 17. århundrede fortsat mange eksempler, hvor bønderne på det nærmeste benyttede sig af sognekirkerne som »spare- og lånekasser«,¹³ hvor de ikke tilnærmelsesvis så gode danske kilder hyppigere viser eksempler på leje af kirke kreaturer (oftest køer, lejlighedsvis også heste eller får). I nogen grad kan dette skyldes, at flere af de ældste sognekirkeregnskaber er normative (dvs. at de fortrinsvis beskæftiger sig med kirkens ordinære indtægtsposter som tiende m.v.). I andre tilfælde finder vi alene den af revisor godkendte saldo, dvs. at vi blot får at vide, om kirken skylder værgerne penge eller omvendt. Når således værgerne tit og ofte besad hele kirkens samlede opsparing, kan det – som kraftigt antydnet af Christian IV (se flg.) – muligvis have været værgerne, der havde fordelen af at kunne disponere over den ledige kapital?

Et morsomt eksempel på nyttiggørelse af ledige kirkekapitaler finder vi i Varde syssel, hvis kirkeregnskaber 1587 revideredes af provsten mester Anders Sørensen Vedel. Det var bestemt ingen sinecure at være selsprovst, og mester Anders nøjedes ikke med ren talrevision, men engagerede sig særdeles aktivt i periodens omfattende byggearbejder og den næsten modeprægede iver efter nyanskaffelse af kirkeinventar (alter-

¹⁰ Martin Schwartz Lausten: Rentespørgsmålet hos teologer i den danske reformationskirke, Festskrift til Troels Dahlerup, Århus 1985, s. 91-104.

¹¹ Troels Dahlerup: Sin, Crime, Punishment and Absolution, i: Die dänische Reformation vor ihrem internationalen Hintergrund, Göttingen 1990, s. 284.

¹² Ole Fenger og E. Ladewig Petersen: Adel forpligter, Kbh. 1983, s. 41 f.

¹³ Johan Hvidtfeldt: Bidrag til Belysning af de kirkelige Forhold i Vestslesvig, Sønderjyske Aarbøger 1941, s. 53-118. Til den af mig i 1963 cit. litteratur se også Kurt Hector: Die Gettorfer Schuldbücher 1494-1534, Jahrbuch der Heimatgesellschaft des Kreises Eckernförde 17, ibid. 1959, s. 182 f.

tavler, prædikestole m.v.). Ikke blot var han virksom ved at formidle kontakt mellem kirkeværger og den fornødne håndværksmæssige ekspertise, men først og fremmest bidrog han til finansieringen af disse ofte kostbare fornyelser, bl.a. ved at formidle lån fra mere velhavende kirkers kasse til de trængende.¹⁴

Nyere studier i kirkeregnskaber (se note 64) har hidtil været koncentreret om landsbykirker, hvor udlån lejlighedsvis kan forekomme. Men formentlig vil først intensive studier af velhavende købstadskirker kunne kaste nyt lys over problemerne. Spredt i lokalhistorisk litteratur findes dog ikke helt få eksempler på anvendelsen af de kirkelige midler på det lokale lånemarked (se ndf. s...). Hertil må man dog være opmærksom på, at medens så at sige samtlige disse offentlige (»publique«) institutioners midler i middelalderen ansås for »kirkelige«, sker der i århundrederne efter reformation en vis »terminologisk sekularisering«, idet fattiggasser, skoleformuer og især »børnegods« (umyndiges midler) ikke længere automatisk opfattedes som kirkelige. Dette pengemarkeds voksende rolle afspejles, som det her skal vises, ikke blot i stedse rigeligere kilder, men specielt i myndighedernes stigende interesse derfor, og med udgangspunkt i henholdsvis lovgivning og i adelens voksende kreditbehov er denne side af 1600-tallets økonomiske historie velskildret;¹⁵ men endnu er der meget at gøre med hensyn til pengeøkonomiens fremtrængen blandt menigmand.

Under Christian IV finder vi ikke blot en voksende interesse for »børnegods« og dets korrekte bestyrelse; men nu optræder stedse mere detaljerede regler vedrørende kirkeværgernes varetagelse af de kirkelige midler. I »Lille reces« af 1615 (§ 41) optræder en – næppe helt uberettiget – klage over, at værgerne kunne beholde kasseoverskuddet til egen nytte, og – hvad utallige kirkeregnskaber dokumenterer – dette kunne medføre, at kirkens penge sluttelig måtte bogføres som – vist ofte uerholdelige – krav på afdøde værgers arvinger; og omsider møder vi et ønske om, at kirkeregnskaberne årligt skulle indsendes til rentekammeret.¹⁶

Måske havde disse regler et forbillede i enkelte initiativrige lensmænds egne bestræbelser. Når Frederik II allerede 1587 pålagde lensmændene sammen med eventuelle regnskabsprovster at indsamle kirkernes ledige

¹⁴ RA, Ribe Kapitel 1587, se min: *Det danske Sysselprovsti i Middelalderen*, Kbh. 1968, s. 116f. Vedr. specielt de kunsthistoriske resultater se Sven Rask: *Om 8 altertavler og Anders Sørensen Vedel*, i: *Ribe Stiftsbog* 1982, Ribe 1982, s. 79f.

¹⁵ Se note 12.

¹⁶ Secher: *Forordninger III* s. 449.

midler for at lade dem sætte på rente, skete dette muligvis på grundlag af Riberhus lensmandens indberetning.¹⁷ Ganske tilsvarende søgte universitetets rektor 1599 at samle universitetskirkenes ledige kapitaler.¹⁸ Og fra og med 1615 bliver det stedse hyppigere forlangt, at kirkeværgerne skulle betale rente af kirkens ikke placerede midler,¹⁹ medens omvendt værgerne i hvert fald i løbet af 1630erne forventede forrentning af deres eventuelle tilgodehavender hos kirken.²⁰

På samme tid voksede interessen for varetagelsen af umyndiges midler, og med en art forløber i 1604²¹ krævede Lille Reces af 1615 i sin § 23²² omhyggelig registrering af børnegods, og endelig kom i 1619 forordningen om, at der i hver købstad skulle tilforordnes to vederhæftige borgere, der som overformyndere skulle føre tilsyn med umyndiges midler,²³ og samtlige disse bestemmelser indgik endelig i Store Reces af 1643.²⁴

Dennes 2-3-8-1 samlede bestemmelserne om overformyndere,²⁵ medens 1-4-6 forlangte årlige indberetninger om kirkekapitaler. 1-4-32 anså ikke blot disses forrentning for en selvfølge, men forudsatte en 5%’s forrentning ved udlån af kirkelige midler, og omsider tillod § 58 til gengæld en vis honorering af værgerne.

I 1620 fandt Christian IV det omsider fornødent at indkræve oversigter over sognekirkernes indtægter for de forløbne seks år, dvs. for perioden 1614 til 1620, og selvom det indsendte og bevarede materiale langt fra er komplet,²⁶ bevidner det til evidens en ganske omfattende långivning fra sognekirkerne. Intet under at kongen senere gentog dette eksperiment, således i 1631-32²⁷ og i 1636-37,²⁸ ja endnu under krisen i

¹⁷ Kancelliets Brevbøger s. 684, jfr. s. 528 og s. 647, samt Sven Rask: Forvaltningen af de danske landsbykirkers indtægter 1570-1610 (utrykt speciale) Kbh. 1981, s. 9.

¹⁸ Sven Rask op.cit. s. 68.

¹⁹ Birthe Mosegaard Nielsen: Skanderborgegnens kirker 1604-62, i: Aarhus Stiftsårbog 1974, s. 60.

²⁰ Inge Toftthøj Nielsen: Kirkeværger, sognemænd og øvrighed i Koldinghus len 1580-1660, i: Vejle Amts Årbog 1972, s. 134, jfr. s. 188f.

²¹ Secher: Forordninger III s. 169f.

²² Ibid. III s. 442.

²³ Ibid. III s. 583f. og s. 585f. Om disse hidtil alt for oversete Overformynderier se bl.a. J. O. Koch: Bidrag til Københavns Overformynderis Historie, Kbh. 1944.

²⁴ Den ikraftsattes dog først ved tinglæsning i januar 1645, se Kancelliets Brevbøger s. 177 og s. 519.

²⁵ Secher IV s. 232f. og 276f.

²⁶ RA, Danske Kancelli, B. 184 a-e.

²⁷ RA, Danske Kancelli, B. 106A.

²⁸ RA, Danske Kancelli, B. 107.

1645, hvor alle midler måtte tages i brug, fik Sjællands biskop ordre til at indsamle tilsvarende oplysninger.²⁹

Naturligvis kan vi ikke ganske tillade os at se bort fra det specielt 1620 udtrykte ønske, at kongen ved hjælp af sådanne oversigter bedre kunne foretage de stedse hyppigere indsamlinger af midler fra rigere kirker til understøttelse af de mere trængende.³⁰ Men disse fortsatte påbud om at give majestæten besked om, hvor der var kapital tilstede, mere end antyder hans ønske om selv at blive sognekirkernes debitor. Dette var faktisk allerede sket flere steder, især i Østdanmark, hvor det i 1614-20 ellers hyppigst var skånske magnater, der enten som lensmænd eller egnens storgodsejere havde optaget ledig kapital på rente. Ikke mindst Esge og Anders Bille optræder hyppigt som kirkedebitorer (til 5%) i Göinge herred, medens købstadssamfundene Ellekøbing og Åhus havde adskillige smålån ude, hvilket 1617/18 gav en renteindtægt på ca. 50 mk.³¹

For Sjællands vedkommende er regnskabsindberetningerne gerne mere summariske. I Dragsholm len hører vi ret konstant, at kirkeværgerne skulle forrente en evt. kassebeholdning, medens vi vedrørende flere nordsjællandske kirker (således Jørlunde, Oppesundby – der endnu havde »udødelige får« – Alsønderup, Sigerslevvester og Udesundby) navnlig møder stiftslensmanden som modtager af kassebeholdningerne.³² Også i andre dele af Sjælland sporer vi nu stiftslensmændenes interesse i at have hånd i hanke med disse kapitaler, hvor en 5%’s rente endnu var almindelig.³³

I Jylland er billedet mere varieret, vist ikke mindst fordi sysselprovstiforvaltningen endnu fortsatte her mange steder. I Jelling syssel var det endnu gerne kirkeværgerne, der burde forrente et eventuelt overskud (til 5%), men i købstaden Vejle var dog rentesatsen 6% slået igennem.³⁴

Også i Stjernholm len lå kasseoverskuddet vist hyppigst hos værgerne, imod de obligatoriske renter, der her kunne være de traditionelle 6¼%, selvom der også er eksempler på 5%.³⁵

Som anført består materialet fra 1631-32 nærmest af indberetninger fra stiftsøvrigheden, men beretningen fra Århus meddeler, at skole- og

²⁹ Kancelliets Brevbøger s. 356.

³⁰ Se Kancelliets Brevbøger, sagregistre, passim.

³¹ DK, B. 184 a.

³² DK, B. 184 b.

³³ DK, B. 184 c.

³⁴ DK, B. 184 d.

³⁵ DK, B. 184 e.

fattigkapitaler er sat på rente i henhold til fundatserne (se herom ndf.). Også fra Skåne er der indberetninger om forrentning af kassebeholdningerne, medens det fra Fyn blot hedder, at kassen bør forrentes. Til gengæld viser eksempler fra Langeland, at her havde den lokale adel og især fru Ellen Marsvin betydelige lån, selvom andre endnu var kirkernes indbyrdes »kollegiale« lån. Og endelig siges Viborg domkapitel at have betydelige legatkapitaler, hvoraf nogle var til 6%.³⁶

Tilsyneladende blev kongen mere og mere interesseret i disse kirkekapitaler: ifølge indberetningerne fra 1636-37³⁷ fra Helsingborg len havde således majestæten langt de fleste kirkekapitaler til låns, med hovedstol varierende fra 10 til 100 dl., hvortil dog gerne kom 5-8 års akkumulerede renter (nu beregnet til 6%); men endnu møder vi en enkelt lokal adelsmand (Laxmand Gyldenstjerne), ligesom Söderlunge endnu havde 7 kirkekøer. I Göinge herred optræder fortrinsvis indbyrdes kirkelån, men et enkelt var dog givet til kgl. majestæt, der også havde de fleste midler fra Lister herred, medens grundlæggelsen af Christianstad bevirkede en vis lokal lånevirkosomhed i omegnen.

Også i Københavns len stod meget på rente hos kongen selv, i Sorø birk dog hos akademiet (»som ingen middel nu er at erlægge«, konstateres det mistrøstigt); på Møn stod penge sågar ude til rente og renters rente, på Lolland atter hos kongen selv, medens Langeland fortsat domineres af den lokale adel.

Jylland er mere sporadisk repræsenteret i dette materiale, men specielt i Mors-Hanherred møder vi mange 6%’s lån, gerne lokalt placeret, idet den driftige Christen Bødker i Torp (vel Vester Torup) indtager en fremtrædende rolle som låntager på dette lokale pengemarked.³⁸

Alt i alt tegner der sig således et billede, hvor det i nogen grad var lykkedes kongelig majestæt at sætte sig på især østdanske kirkekapitaler, medens det ikke sjældent på Sjælland var stiftslensmændene, der her påtog sig ansvaret, næppe altid til større gavn for kirkerne. Da således Hans Ulrik Gyldenløve 1645 var død fra et uoverskueligt fallitbo, hvor han som stiftslensmand over Frederiksborg var ansvarlig for bl.a. kirkekapitalerne, måtte hans enkes nye mand udtrykkeligt stille sikkerhed derfor.³⁹

³⁶ DK, B. 106A.

³⁷ DK, B. 107.

³⁸ Mon ikke en arvtager efter de »købebønder« i Vust og Vester Torup, der havde opkøbt henvend halvdelen af egnens selvejerjord; se Præsteindberetninger om Fæstegods m.v. i Vendelbo Stift 1568 og 1599, udg. C. Rise Hansen, 1964, og C. Klitgaard i Vendsyssel Aarbøger 18, 1950, s. 54.

³⁹ Kancelliets Brevbøger s. 234f., 258 og 309.

Derimod synes kongen ikke at få greb om de kirkelige midler i Jylland, måske fordi de her endnu fungerende sysselprovster havde et sikrere tag om den kirkelige forvaltning. Og idet disse provster gerne var højere statsembedsmænd, kanslere, kancellisekretærer, landsdommere m.m., var det næppe så helt lige til selv for Christian IV at få sin egen administration til i højere grad at varetage statsfinansernes tarv, når det muligvis ville ske på egen bekostning. Hidtidige studier over jyske kirkeregnskaber angiver kun sporadisk låntagning (se ndf. note 64); men til eksempel kan her nævnes den under provstiet i Odense hørende kirke Kjølstrup, hvis omfattende regnskaber⁴⁰ viser en kassebeholdning, der under værgernes forvaltning fra 1619 stedse hyppigere omtaler forrentning, og her konstateres så sent som 1628 endnu en 5%’s rente.

Ikke blot overformyndendebestemmelserne og disse indberetninger om kirkekapitaler taler tydeligt om kreditgivningens voksende rolle i samfundet; men at denne nye »kapitalistiske« udvikling snart vakte statsmagtens opmærksomhed, fremgår klart af skattelovgivningen. Allerede 1627 følte den hidtidige beskatning på grundlag af fast ejendom utilstrækkelig, og nu optræder den første skat på rentepenge⁴¹ i form af 2% af forrentet kapital, vel at mærke såfremt denne – med fradrag af egne gældsposter – beløb sig til mere end 500 dlr., og dette slog an med stigende hyppighed, nu og da blot med en 1%’s beskatning, men i 1657 dog med hele 3%.

Uanset hvor problematisk dette materiale af gode grunde er, da statsmagten på ingen måde har magtet en blot nogenlunde effektiv kontrol, er det dog bemærkelsesværdigt, ikke blot at selve tanken kunne opstå, men også at så betydelige dele af landbefolkningen ikke kunne unddrage sig denne form for ekstraskat, der – ganske vist tilfældigt og punktvis – antyder et betydelig mere kapitalistisk samfund, end vi gerne forestiller os. Var den bonde i Ringsted herred, der 1652 selvangav en kapital på 4000 dlr., helt enestående, er ikke mindst det »fattige« Vestjylland fortsat værd at interessere sig for, idet 1647 hele 93 skatteydere betalte renteskat i Lundenæs len, og i alle tilfælde var skatten kommet for at blive.⁴²

⁴⁰ Landsarkivet for Fyen, Kjølstrup Kirkes regnskaber 1546-1664.

⁴¹ Se herom Haakon Bennike Madsen: *Det danske Skattevæsen*, Odense 1978, især s. 42 ff.

⁴² Dette også socialhistorisk vigtige materiale er gennemarbejdet af Carl Christiansen: *Formuesforhold i Danmark 1660-1700*, Kbh. 1941. Selvom købstæderne i almindelighed og København i særdeleshed økonomisk set dominerer, er det interessant at se, i hvilken grad netop de såkaldte »magre« egne som Vestjylland optræder.

Når de publicerede herredstingsprotokoller ikke særlig hyppigt omtaler renter og forrentning, skyldes dette alene, at det var så absolut selvfølgeligt, at der gerne skulle noget specielt til, for at i hvert fald rentefoden sikkert kan konstateres. Endnu i 1628 finder vi i Sokkelund herred børnegods forrentet med de lovlige 5%,⁴³ men i 1630erne var satsen naturligvis blevet »sex pro cento«.⁴⁴ I Skast herred er omtalen af umyndiges midler hyppig, omend ofte helt formelagtigt, som regel derved at en enkes nye giftermål helt rutinemæssigt forpligtede stedfaderen til at forrente børnegodset, med mindre midlerne gik til dækning af det umyndige barns underhold og opdragelse, hvortil i stigende grad hørte en vis skolegang.⁴⁵ Almindelige »nabolån« synes ikke nødvendigvis rentepligtige, hvad der derimod ufravigeligt var tilfældet med »brevgæld«, lovformelige gældsbreve.⁴⁶

Også i Åsum herred optræder forrentning som noget temmelig selvfølgeligt, og i de få tilfælde, der muliggør specifikation, finder vi i 1640erne de traditionelle 6¼%.⁴⁷ Derimod savner vi her den i Skast herred så hyppige omtale af børnegods, antagelig fordi man her som i Københavns len var begyndt af føre (ikke bevarede) skifteprotokoller, som den fra Smørum-Lille herred, der er publiceret for perioden 1644-48.⁴⁸

Selvom vi næppe kan se bort fra, at registreringen fortrinsvis har koncentreret sig om mere specielle boer (det være sig meget rige eller omvendt indviklede fallitboer), er pengeøkonomiens fremtrængen evident, idet så at sige alt beregnes i penges værd, omend kreditorer derpå i praksis ofte stilles tilfreds med udlæg i de til rådighed værende værdigenstande, kvæg, korn etc. Helt exceptionelt var et storbondeskifte i 1640,⁴⁹ hvor der var et overskud på over 3000 dlr. at fordele mellem børnene, hvilket værgeren lovede at forrente i henhold til recessen.⁵⁰ Her optræder såvel »håndskrifter«, dvs. beseglede gældsbreve, der ufravigeligt for-

⁴³ Sokkelund herreds tingbog 1621-22 og 1624-37, udg. Ole Karup Pedersen m.fl., Kbh. 1956-74, 1628:100.

⁴⁴ Ibid. 1636:135.

⁴⁵ Om Skast herreds tingbog 1636-40, udg. Poul Rasmussen, Kbh. 1954-69, se Ejvind Venø: Bondeskifter i Skast herred 1636-49, i Festskrift til Troels Dahlerup, Århus 1985, s. 361-373.

⁴⁶ Skast herreds tingbog 1637:320, 326 og 350 oma.

⁴⁷ Aasum herreds tingbog 1640-48, udg. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup, Kbh. 1956-62, 1642:50 og 1645:238.

⁴⁸ Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48, udg. Jørgen H. Andersen, Kbh. 1984.

⁴⁹ Ibid. s. 10f.

⁵⁰ Ibid. s. 12.

rentedes efter »lovlig rente« (13 stk. på ialt en 775 dlr.) som gæld »efter den salig mands bog«, hvor der opregnes endnu 14 debitorer (ialt et halvhundrede daler), der ofte synes at have stillet pantsatte objekter som sikkerhed, men hvor der ikke synes at være tale om renter, men snarest en art »løbende konti«.

Ved første øjekast kunne skifternes ofte betydelige gældsposter give anledning til at tro, at bønderne på egnen mellem København og Roskilde var en gælds- og afgiftsplaget underklasse; men hurtigt viser det modsatte sig at være tilfældet, og i virkeligheden konstaterer vi blot, at disse bønder var i stand til at opnå ganske betydelig kredit hos især de københavnske handlende. Men med den uheldige økonomiske udvikling og med de fortsat stigende skatter kunne forholdene nemt blive vanskelige, selvom restancer til »det offentlige« kun sjældent var i tilnærmelsesvis samme format som købmandsgælden. I et enkelt tilfælde måtte der ligefrem indføres en art »frivillig akkord«.⁵¹ Thi efter at de privilegerede fordringer var sikret, »da befandtes den bortskyldige gæld at være så stor«, at kreditorerne måtte nøjes med blot 25% af deres tilgodehavender.⁵²

Men især var omtale af børnegods og dettes problemer hyppig; en i København afdød storbonde skyldte sin søsters værge en 1000 dlr. i såvel kapital som påløbne renter,⁵³ en lille drengs morbroder modtager 120 dlr. rentefrit, indtil drengen bliver 13 år gammel, og da barnet derefter må antages at kunne gøre nytte for sine opholdsudgifter, skal denne kapital fremtidigt forrentes efter recessen.⁵⁴ Her finder vi en sognekirke, der har små 100 dlr. udestående i kapital og renter,⁵⁵ og i et ganske vist summarisk, men vist yderst velhavende præstesките overlader præsteenken godhedsfuldt sine to døtre nogle småbeløb, således at den dem tilkommende arv kan blive nøjagtigt 1300 dlr. En del af denne formue har utvivlsomt bestået af pengebreve, bl.a. omtales et brev på 200 dlr., som egentlig var de fattiges midler i Køge.⁵⁶ Når en bonde på kirkens vegne, dvs. antagelig i egenskab af kirkeværge, krævede et tilgodehavende på over firs daler samt 6% i rente, har der her næppe været tale om tienderestancer; men hvis afdøde ikke selv havde været kirkeværge, kan han således tænkes at have opnået et lån af kirkekassen.⁵⁷

⁵¹ Ibid. s. 28.

⁵² Ibid. s. 96, hvor der dog blev 9/16 til kreditorerne.

⁵³ Ibid. s. 28 ff.

⁵⁴ Ibid. s. 37.

⁵⁵ Ibid. s. 38.

⁵⁶ Ibid. s. 148.

⁵⁷ Ibid. s. 50.

Dette gennemførte og vidt udbredte lånesystem har været velkendt for købstædernes vedkommende, selvom man skal lede i den lokalhistoriske litteratur efter spredte vidnesbyrd herom. For Ribe bys vedkommende fastslår Ole Degn kategorisk, at der var tale om en særdeles beskedne likviditet (»likviditeten i den tids samfund har været meget ringe«).⁵⁸ For en nutidsbetragtning bør dette dog ikke nødvendigvis tages som vidnesbyrd om krise, med mindre man ligeledes vil betragte nutidens »penge-løse« samfund på samme måde. I ikke ringe grad ses datidens storkøbmænd at virke som lokal bank, og idet disse således på engang var kreditorer og debitorer, består datidens skifter i meget høj grad i at konstatere henholdsvis ind- og udgæld samt først derefter at placere et eventuelt overskud blandt arvingerne.

Men også »de offentlige midler« spiller en væsentlig rolle (samme: »På samme måde måtte kirkens, skolens, hospitalers og fattiggassers formuer udlånes til private«). Storkøbmanden Hans Friis var dog næppe karakteristisk for gennemsnittet; således havde han ligefrem lånt St. Katarine kirke hele 750 dlr. Men af fremstillingens tabelbilag fremgår, at ikke helt ubetydelige midler var udlånt, således både af »Gildens« midler (en lokal fattiggasse), hospitalets og domskolens penge.⁵⁹

Blandt talrige andre spredte eksempler kan nævnes Odense stiftsstad, hvor muligvis de offentlige institutioners midler kan have spillet en usædvanlig stor rolle (såvel de fattiges midler, hospitalet, gymnasiet og St. Knuds kirke).⁶⁰ Gråbrødre kloster havde således 1635/36 over 5.600 dlr. udestående, halvt hos adel og halvt hos borgere, og værger for St. Knuds kirke omdannede 1606/7 sin gæld til kirken i form af et pantebrev til de gamle 5%.⁶¹

I stigende grad vinder også de højlærde m.fl. fremtrædende gejstlige frem blandt de formuende stænder,⁶² og ifølge de sjællandske renteskattemandtal fra 1639 svarede 23 gejstlige 390 dlr. i topcentsskat, hvilket burde svare til en samlet formue på små 20.000 dlr.⁶³

Egne og elevs studier i kirkeregnskaber har til nu overvejende været koncentreret om landsbykirker,⁶⁴ og det forekommer umiddelbart sand-

⁵⁸ Ole Degn: *Rig og Fattig i Ribe I-II*, Århus 1981, I s. 228.

⁵⁹ *Ibid.* II s. 123 ff.

⁶⁰ Erling Ladewig Petersen m.fl.: *Odense Bys Historie II*, Odense 1984, s. 281 ff.

⁶¹ Samme (i 1983) s. 296 f. resumerer den betydelige rolle, som gejstligheden og de kirkelige institutioner spillede i den fynske kreditgivning.

⁶² Se Johan Jørgensen i *Kirkehistoriske Samlinger* 7 bd. IV, s. 474 ff.

⁶³ Se *ibid.* 5 IV, s. 411 ff.

⁶⁴ Foruden de trykte (cit. i note 19 og 20) også Eva Grauenkjær: *Administrationen af sognekirker i Viborg stift ca. 1571-1672*, 1973; Chresten Klit: *En redegørelse for kirkead-*

synligt, at købstadskirker i denne overgangsperiode kan have spillet en tidligere og måske mere fremtrædende rolle på lånemarkedet, hvorfor til slut skal anføres et par tilfældigt udvalgte eksempler på disse kirkelige midlers betydning.

Det lille Lemvigs kirke⁶⁵ udviser ikke større finansiel aktivitet, og mange eksempler på kirkedebitorer forekommer rent ud at være restanter, respektive arvinger efter insolvente værger m.fl., idet megen kirkegæld sluttelig må afskrives som uerholdelig. Fra først af synes ej heller Skive⁶⁶ at drive egentlig udlånsvirksomhed. Vi møder her det næsten rituelle »værgerne skylder kirken«, dvs. at de havde en eventuel kassebeholdning uforrentet. Antagelig er det salg af begravelser i kirken, der sidst i 1600-tallet gjorde kirken formuende, og det i den grad, at der sluttelig kunne opstå placeringsproblemer (se flg.).

Tydeligere er udviklingen i Hjørring St. Katarine,⁶⁷ hvor vi allerede 1637 hører om en kapital på 100 dl., som (i henhold til »bilag 32) en rådmand har på rente; pågældende år giver den 6%, og her erfarer vi, at det egentlig var penge, som velb. Niels Lange havde givet for sit lejersted. I 1642 hører vi, at en tidligere kirkeværges gæld til kirken skal forrentes med 6% (indtil den i 1645 betales). Også i 1647 modtager kirken et gælds-brev på 40 dl. for et lejersted, og dette bør yde 6¼%; i 1655 får vi en oversigt over de borgere (ofte rådmænd), der har kirkepenge på rente, hvilket med tiden bliver stedse mere hyppigt, og i 1670erne møder vi gerne en 15-20 debitorer, som vist ofte har stillet fast ejendom som sikkerhed for kirkelånet.

I færre, men vist gerne større kapitaler søgtes Skive kirkes midler placeret omkring 1700, men ikke med umiddelbart held, og det skønt man i Viborg Snapslandsting havde et ganske velfungerende lokalt pengemarked.⁶⁸ Når Ålborgbispens Jens Bircherød 1702 noterer i sin dagbog, hvor vanskeligt det da var at få ledig kapital rimeligt placeret (»Nogle 100 rdl. af Kirkers og Fattiges Penge, som jeg samme Tid lod

ministrationen og kirkernes økonomi i Vandfuld herred 1584-1653, 1971; Anemette S.Christensen: Administrationen af sognekirkerne i Thysyssel 1583-1677, 1973; samt Hanne Thorup Møller: De vendsysselske sognekirkers administration 1636-77, 1972. Bl. andre nyttige oversigter skal anføres Niels Jørgen Poulsen: Jyske kirker fra Christian IVs tid, Nationalmuseets Arbejdsmark 1980, og Svend Rask: Lensmand og kirker i Nordsjælland, *ibid.* 1982.

⁶⁵ Landarkivet for Nørrejylland, Kirkeregnskaber C 626 1-2, Lemvig kirkes regnskab 1584-1625 og 1626-54.

⁶⁶ *Ibid.* C 609, Skive kirkes regnskab 1593-1722.

⁶⁷ *Ibid.* C 603 1-2 Hjørring (St.Katarine) kirkes regnskab 1584-1660 og 1661-74.

⁶⁸ Selvom Hugo Matthiessen: Snapstinget, Kbh. 1946, er kulturhistorisk anlagt, er det til nu den bedste indfaldsvinkel til dette lånemarkeds historie.

opbyde, maatte jeg ogsaa tage tilbage, da ingen fandtes, som vilde modtage dem«), var dette et problem, som ogsaa Skive kirke (i Viborg stift) kunne mærke. Af de over 400 dlr., som kirken da (1705) ejede, »stod de 144 dlr. 2 mk. 4 sk. deponeret i bispegården«, og flere år senere nævnes ikke blot obligationer i stiftskisten, men ogsaa, at disse penge »er til næste snapslandsting udlovet«.⁶⁹

Under Enevælden blødttes de gamle skel mellem adelig jordejendom og borgerlig handelskapital op. Men at der foregik en udvikling »fra feudalisme til kapitalisme«, ses tydeligt ogsaa indenfor godsejerstanden. Hvor højmiddelalderens klostre m.fl. kirkelige institutioner skabtes gennem aristokratiets gavmildhed i form af ofte enorme godsgaver, blev det i senmiddelalderen stedse sjældnere at se højadelen direkte afhænde jord. I stedet valgte man at bortgive en »rente«, dvs. ikke jord, men alene indtægternes deraf, således at godset fortsat var under slægtens kontrol. I hr.Niels Pedersen Gyldenstiernes testamente af 1456⁷⁰ nævnes således flere sjælemesser, som en bestemt arving eller et bestemt gods skal udrede, f.eks. 10 lybske mark til Randers Gråbrødrekloster og 20 mk. til Ribe domkapitel.

Endnu 1500-tallet var en art overgangstid, hvor kongelig majestæt umiddelbart efter reformationen forsøgte at aflønne bisper som professorer med pengeløn. Men det måtte man snart ophøre med, og fra 1558 opnåede bisperne en traditionel »præbendegagering«, ⁷¹ ligesom universitetet efter 1537/38 at have været delvis penge- og delvis godsfinansieret fra 1569/70 blev rent gods- og tiendefunderet. Nok oprettede det barnløse ægtepar Birgitte Gøye og Herluf Trolle (ved fundats af 1565) Herlufsholms skole på basis af det gamle benediktinerkloster Skovklosters centralgods. Men at de fulgte med i den nye udvikling, ses da de allerede 1555 oprettede et ganske betydeligt pengelegat på 2000 gylden til fordel for Helsingør skole.⁷²

Faktisk er det et spørgsmål, om ikke Hofmans legatværk⁷³ i alt for høj grad har været overset af forskningen, skønt den omfattende registrering af alle endnu ved midten af 1700-tallet eksisterende legater m.v. udgør en særdeles nyttig indfaldsvinkel til studiet af pengenes socialhistorie.

Allerede i 1570erne modtog Københavns fattige legatkapital, der

⁶⁹ Ibid. s. 58, jfr. C 609 2 (Skive).

⁷⁰ Danske Magazin 3 III s. 298 ff.

⁷¹ Kancelliets Brevbøger s. 217 ff., s. 221 f., s. 225 f. og s. 228.

⁷² Hans de Hofman: Samling af Foundationer og Gavebreve VII s. 66 f.

⁷³ Hans de Hofman: Samling af Foundationer og Gavebreve I-XI, Kbh. 1755-80.

skulle udsættes til 5%, og 1574 skænkede Frederik II hele 1000 dlr.⁷⁴ Også københavnske kirker havde mange rentebærende kapitaler til først 5, men tidligt i 1600-tallet til 6%. Den kapitalistiske udvikling ses især ved omtalen af den Fechtelske Stiftelse, der i 1590erne havde penge stående i Hamburg til 5%.⁷⁵ Også i Helsingør har vi adskillige vidnesbyrd om rentens stigning fra de formelt kun til 5% tilladte, der omkring og kort efter 1600 stille og roligt forvandlede til 6%.⁷⁶

Under den lutherske orthodoxis glanstid i Christian IVs senere år er aristokratiets velgørenhed slående, bl.a. oprettes talrige lokale småhospitaller (evt. på grundlag af gamle tiendelader), og sammen med de stedse mere udbredte landsbyskoler bliver de et kærkomment objekt for vel-dædigheden. Nok syner købstædernes store hospitaler og latinskoler mest i billedet, og antagelig har »tabsprocenten« været størst med hensyn til landsogdenes langt mindre institutioner, hvor den funderede kapital måske sjældent var tilstede; snarere var der reelt tale om, at godsejeren forpligtede sig og sine arvinger til at betale »en evig rente« til formålet (i og for sig næppe væsensforskellig fra de mange mindre godsejergaver, som f.eks. de brændeleverancer, der ind i dette århundrede kunne være af ikke ringe betydning for mange landsbypræster). Men det er evident, at disse mange legater ikke blot vidner om en betydelig omsorg for undervisning og fattigpleje, men også dokumenterer »lånekapitalens« voksende rolle. Som Vallensbæks fattige 1637 havde 30 dlr. på rente, fik Høje Taastrups fattige 5% af 100 dlr.; om det så var degnen i det afsides Aulum nær Holstebro, fik denne (1641) en seks procents rente af 200 dlr., hvis han ville holde skole, og det på samme tid, hvor Fussingøs herskab stiftede et betydeligt legat på en 6%’s rente af 2000 dlr. til de nærliggende sognes skole- og fattigvæsen.⁷⁷

På baggrund af disse, måske ofte små, men til gengæld særdeles talrige kapitaler er det intet under, at kronen søgte at beskatte denne voksende finanskapital, og at der faktisk var ved at opstå et pengemarked, som tilfældet var specielt med hensyn til Viborg Snapslandsting (se ovf.), men hvor også de sjællandske og fynske landsting synes virksomme.⁷⁸

Udviklingen fra godsejer til »kapitalist« kan smukt belægges med hensyn til Viborg Hospital, det gamle Gråbrødrekloster, der i 1690erne

⁷⁴ Ibid. X s. 254f. og s. 258f.

⁷⁵ Ibid. IX s. 254, s. 268 og s. 318, samt X s. 370f. Selv det lille Rødbys skole havde 1611 en kapital stående til 6%, ibid. IX app. s. 15.

⁷⁶ Ibid. VII s. 143 (1565 = 5%) og s. 409 (1620 = 6%).

⁷⁷ Ibid. VII s. 37ff., IV s. 603ff. samt III s. 363f., jfr. hertil Amtsavisen (Randers) 1/61990.

⁷⁸ Fenger-Ladewig op.cit. s. 204f.

afhændede den ene halvdel af stiftelsens gamle jordegods og op imod 1730 det resterende, hvorefter stiftelsen fra nu af baserede sit virke på udlån og forrentning af en kapital på ca. 11.500 rdl.⁷⁹

Skønt Danske Lov (3-17-12f.) fastholdt de snart klassiske 6% (vedr. smålån antagelig forstået som 6¼%) som lovlig rentefod, kunne denne allerede 1695 igen nedsættes til blot 5%, en sats, der i det følgende århundrede yderligere faldt. De problemer, vi umiddelbart efter 1700 fandt på Viborg Snapslandsting (se ovf.), var betegnende nok ikke egentlig kapitalmangel, snarere var det eventuelle lånsøgers soliditet, det var galt med.

Den dag i dag virker det næsten mirakuløst, i hvilken grad bondefrigørelsen sidst i 1700-tallet kunne finansieres, selvom såvel en statslig lånekasse som de allerede dengang uundværlige pensionskassemidler blev taget i brug. Men ikke alene bybefolkningen, også bønderne var i ikke ringe grad vant til at operere med lånt kapital.⁸⁰ Og hvor de kirkelige midler takket være omhyggelig forvaltning endnu var tilstede, kunne også disse finde anvendelse her, hvor endnu 1809 Hjørring St. Katarinæ kirke havde mindst seks udlån på ca. 3000 dlr. vedrørende selvejkøb.⁸¹

⁷⁹ Paul G. Ørberg: Når nøden er størst, Viborg 1986, s.122f., og 137f.

⁸⁰ Vedr. administrationen af »offentlige midler« i købstæderne og disses betydning i det lokale lånemarked se Helle Linde: Magistrat og borger, Århus 1978, s.73-95. Om den sandsynligvis under Stavnshåndstiden fremherskende »grå« økonomi se bl.a. Karen Schousbo: Kistefæ, Folk og Kultur 1981, s.24-42. Hertil forbereder dr.Bjørn Poulsen et arbejde om slesvigske bonderegnskaber i tidlig nyere tid.

⁸¹ Sigurd Jensen: Fra Patriarkalisme til Pengeøkonomi, Kbh. 1950, s.65.